

Soldados de Salamina: una elegia postmoderna dels morts de la Guerra Civil

Miquel Berga / Professor de la Facultat d'Humanitats de la Universitat Pompeu Fabra

La guerra civil espanyola va tenir conseqüències militars i polítiques de primera magnitud i va marcar, ha marcat, i encara marca, molts aspectes de la vida col·lectiva a l'Estat espanyol. És l'esdeveniment central del nostre segle XX. Els llibres d'història donen dates exactes sobre l'inici i la fi dels conflictes bèl·lics, però les guerres, i especialment les guerres civils, no s'acaben tan fàcilment. L'armistici real només pot representar-se, després d'un lent procés de destil·lació, després d'interminables batalles textuals, en aquesta terra de ningú que anomenem la memòria cultural dels pobles.

Deixant a banda l'ingent quantitat de documents o estudis històrics que ha generat, és evident que la guerra civil espanyola és també un fenomen literari. La memòria cultural d'una guerra, la seva destil·lació en l'imaginari col·lectiu o, per dir-ho com Samuel Hynes, el seu mite específic, és el resultat d'un complex tram de construccions de solidesa incerta. Aquesta mena de ciment es fa amb materials com la memòria o la ficció. I, tanmateix, per explorar aquestes zones de contorns borrosos, per desfer la fletxa del temps, res no sembla més eficaç que donar forma a la memòria amb els mecanismes de la representació artística. Les construccions fictionals que donen cos a les impressions de la memòria esdevenen, quan són reeixides, les més eficaces per aconseguir el petit miracle del que en podríem dir «el temps retrobat». Muñoz Molina, reflexionant justament sobre els llenguatges de la guerra, ho ha expressat amb una frase suggerent: «A la luz de la ficción logramos dar un poco de transparencia a la turbiedad de lo real».

L'experiència traumàtica de la guerra tensa especialment els llenguatges artístics en qualsevol projecte de mimesis. Per expressar la violència de la guerra cal sovint exercir alguna forma de violència sobre el llenguatge mateix. Hi ha, per exemple, un consensus generalitzat en relació a l'impacte que va tenir la primera guerra mundial sobre els experimentalismes en la literatura i les arts visuals. Robert Hughes n'ha establert relacions de causa-efecte: «A la vall del Somme la carcassa del llenguatge es va trencar. Ja no podia suportar els seus significats anteriors. La Primera guerra mundial va canviar, d'una manera radical i per sempre més, la vida de les paraules i les imatges en la seva manifestació artística. La guerra va situar la nostra cultura en l'època de la mort industrial, de la seva manufactura en massa. Aquest fenomen era, inicialment, indescriptible». Ara, en general, la literatura de la guerra civil espanyola es percebuda com un parèntesi en aquesta reacció d'experimentació dels llenguatges formals i el tòpic habitual és presentar la seva producció literària com, en el millor dels casos, un càndid exercici motivat per la ingenuïtat de pensar que l'art militant és una poderosa arma que canvia el curs de la història. Els productes artístics d'aquella guerra foren víctimes del fet que va ser, possiblement, l'últim esclat d'un intent d'aconseguir el bo en un segle on la pauta normal ha estat la d'evitar el dolent. Finalment, la guerra va servir per enterrar, a una banda, les colossals il·lusions sobre l'ordre social que

s'havien acumulat a Europa durant la convulsa dècada dels anys trenta, i a l'altra banda, les expectatives sobre els resultats estètics de l'art al servei de la causa. Si a aquest panorama hi afegim la circumstància d'una postguerra que es va allargassar quaranta anys en forma de dictadura imposada pels vencedors no és estrany que les més interessants novel·les sobre el conflicte hagin de «barallar-se» amb el temps per ocupar el lloc que els pertoca en l'imaginari col·lectiu. Però, com deia Goya, «el temps també pinta» i, vull pensar que obres com *Incerta Glòria* (en la seva completa edició actual) de Joan Sales, o *Días de llamas* de Juan Iturralde, que l'editorial Debate ha salvat, recentment, d'un inexplicable oblit, s'acabaran imposant com a documents essencials en la representació de la guerra civil.

L'aparició i l'èxit, de crítica i de vendes, més que notable de *Soldados de Salamina*¹, de Javier Cercas, projecta una llum interessant a la vigència de la guerra civil com a tema i a les seves possibilitats de recreació literària. *Soldados de Salamina* és una contribució al gènere de les narratives de guerra i és un dels més memorables relats escrits en castellà amb la guerra civil com a tema de fons. Però aquest relat és, sobretot, una confirmació de la bondat dels mecanismes de la metaficció per afrontar els reptes de la representació de situacions extremes. Cercas parteix d'una anècdota impactant: Rafael Sánchez Mazas, el grotesc feixista, ideòleg i fundador de Falange Española, aconsegueix escapar miraculosament de l'afusellament que, en plena retirada, executen les tropes republicanes a un grup de presoners. Finalment, però, un milicià el troba, miop i esmaperdut, amagat al bosc. El milicià l'encanyona però, sense dir res, decideix perdonar-li la vida i abandonar-lo a la seva sort. (George Orwell també explica que va estar a punt de matar un feixista però es va adonar que, en aquell moment, l'infeliç s'estava cordant els pantalons i el va sentir més com un ser humà que no pas com un enemic. Curiosa guerra). Uns pagesos de la comarca del Pla de l'Estany amaguen i protegeixen Sánchez Mazas fins a l'arribada dels nacionals i aquest podrà incorporar-se al primer govern de Franco acabada la guerra com a «ministro sin cartera». La novel·la és el relat d'un periodista de províncies, de qui no sabem el nom però que es podria dir fàcilment Javier Cercas, que es proposa reconstruir l'epopeia personal i política de Sánchez Mazas i descobrir la identitat del milicià anònim que va perdonar la vida al jerarca falangista i que va anotant les seves indagacions en un llibre que es diu «*Soldados de Salamina*». Tothom, excepte el periodista-narrador i la seva dona, són personatges reals que ajuden el narrador a recuperar un episodi històric real en una estructura narrativa que es mou entre el periodisme d'investigació i la novel·la detectivesca. Cercas explica que s'ha limitat a escriure un «relato real» però el lector, atrapat en la trampa que li ha parat el narrador que tan astutament ha creat Cercas, sap que ja no podrà sortir del prodigiós artefacte literari que a còpia d'imbuïr-lo, per dir-ho à la Jakobson, en la funció referencial del llenguatge el deixa magistralment conscient de la seva funció poètica.

Tinc la impressió que aquesta sensació de «veritat poètica» que desprèn el relat de Cercas té molt a veure amb la seva relativa brevetat. *Soldados de Salamina* és una novel·la curta que deu la seva eficàcia a les virtuts d'aquesta forma narrativa fronterera entre el conte i la novel·la. Cada paraula, cada incident, tot, en aquest llibre ens prepara pel seu final. Com en els grans contes de la literatura universal la impressió del final il·lumina, justifica i fa del tot necessària la peripetia anterior. I és així com un autor improbable, un jove novel·lista (Cercas va nèixer el 1962) que no va fer naturalment la guerra, ha estat capaç d'inscriure en el nostre imaginari una veritat essencial sobre aquells esdeveniments del nostre passat col·lectiu però, també i sobretot, una veritat essencial sobre la guerra com a fenomen en qualsevol lloc o època històrica. Retratant

un sinistre i al·lucinat falangista i un milicià anònim, generós en la puresa simple de les seves conviccions, Cercas dóna, en realitat, sepultura textual als morts d'aquella guerra, als morts de totes les guerres i el seu relat s'impregna gradualment del to elegíac inclusiu que a Wilfred Owen, el gran poeta de la primera guerra mundial, li semblava l'únic possible quan es parla d'aquestes calamitats: «la poesia és en la compassió». Per això tota la discutible literatura d'un Hemingway sobre la guerra civil queda redimida per la breu, magnífica, oració fúnebre que va saber escriure per un diari de partit, «On the American Dead in Spain» («Els morts dormen en el fred aquesta nit a Espanya. Entre les oliveres bufa la neu i es filtra fins a les arrels del arbres...»). Vistes les guerres del segle XX, del segle de la megamort, res no sona vagament autèntic sinó incorpora un dring d'elegia.

En les memorables, magistrals, últimes pàgines de Soldados de Salamina hi bateguen les cadències dels dos grans finals de l'obra de James Joyce, el de The Dead (Els morts) i el de l'Ulysses. El primer té a veure amb l'atmosfera de recollida reconciliació còsmica, l'altra amb la pulsio de tirar endavant. El concepte joycià d'epifania, o inesperada revelació, hi juga un paper essencial. Després d'innombrables atzars, frivolitats, indagacions i malentesos, el narrador de Cercas entén la mort d'un sol home com totes les morts i ja sap, com el Gabriel de Joyce, que, malgrat totes les consideracions la neu que cau sobre Irlanda cau, irremissiblement, sobre els vius i sobre els morts: «...Y allí, sentado en la mullida butaca de color calabaza del vagón restaurante, acunado por el traqueteo del tren y el torbellino de palabras que giraba sin pausa en mi cabeza, con el bullicio de los comensales cenando a mi alrededor y con mi whisky casi vacío delante, y en el ventanal, a mi lado, la imagen ajena de un hombre entristecido que no podía ser yo pero era yo, allí vi de golpe mi libro, el libro que desde hacía años venia persiguiendo, lo vi entero, acabado, desde el principio hasta el final, desde la primera hasta la última línea, allí supe que, aunque en ningún lugar de ninguna ciudad de ninguna mierda de país fuera a haber nunca una calle que llevara el nombre de Miralles, mientras yo contase su historia Miralles seguiría de algún modo viviendo y seguirían viviendo también, siempre que yo hablase de ellos, los hermanos García Segué –Joan y Lela– y Miquel Cardós y Gabi Baldrich y Pipo Canal y el Gordo Odena y Santi Brugada y Jordi Gudayol, seguirían viviendo aunque llevaran muchos años muertos, muertos, muertos, muertos, hablaría de Miralles y de todos ellos, sin dejarme a ninguno, y por supuesto de los hermanos Figueras y de Angelats y de Maria Ferré, y también de mi padre y hasta de los jóvenes latinoamericanos de Bolaño, pero sobre todo de Sánchez Mazas y de ese pelotón de soldados que a última hora siempre ha salvado la civilización y en el que no mereció militar Sánchez Mazas y sí Miralles, de esos momentos inconcebibles en que toda la civilización pende de un solo hombre y de ese hombre y de la paga que la civilización reserva a ese hombre...»

En aquest llibre esplèndid, Javier Cercas ens fa –com als que escolten el relat del vell mariner– més savis i més tristos. I explicant-nos un simple «relato real», ens fa adonar del poder penetrant, veritable, de la ficció.

1 Soldados de Salamina. Javier Cercas. Tusquets. Barcelona. 2001